

—ЗІБРАННЯ ТВОРІВ—

Г Р И Г О Р І Й
С К О В О Р О Д Я

САД
БОЖЕСТВЕННИХ
ПІСЕНЬ

ПОВНА АКАДЕМІЧНА
ЗБІРКА ТВОРІВ
ТОМ I
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Твори великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794) за його життя ніколи не друкувалися. Аж 1798 року в Санкт-Петербурзі заходами Михайла Антоновського побачив світ діалог «Наркісс»¹. Упродовж першої половини ХІХ століття окремими книжками з'явилися «Басни Харьковскія»², «Бесѣда, нареченная двое»³, «Дружескій разговор о душевном мирѣ»⁴, «Убогій Жайворонок»⁵, «Брань архистратига Михаила со Сатаною»⁶, а також деякі уривки, листи та поезії, що були надруковані на сторінках часописів «Сионский вестник», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Москвитянин», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик» тощо. На по-

---

¹ [Сковорода Г.] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе // Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193.

² Сковорода Г. С. Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.

³ Сковорода Г. С. Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.

⁴ Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.

⁵ Сковорода Г. С. Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.

⁶ Сковорода Г. С. Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.

чатку 1830-х років харківські поети-романтики на чолі з Александром Хашдеу готували до друку й семитомову збірку творів Сковороди загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів, однак їхній задум так і не втілювався в життя через брак коштів.

Важливим кроком у справі видання творів Сковороди була поява 1861 року в Санкт-Петербурзі книжки «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки»⁷. Утім справді етапною подією стало приурочене до 100-ліття з дня смерті філософа харківське видання 1894 року «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (сьомий том «Сборника Харьковского историко-филологического общества»)⁸. Це була перша академічна збірка творів Сковороди, завдяки якій філософ немовбито воскрес у соту річницю смерті. Видання включало переважну більшість трактатів та діалогів Сковороди, його поетичні твори, 98 листів, «Жизнь Григория Сковороды» Михайла Ковалинського, мало ґрунтовний «історико-критичний» нарис Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем», його ж таки «Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды», покажчик латиномовних листів Сковороди, підготовлений проф. Іваном Нетушилом. Тим часом кілька чималих за обсягом творів, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин», «Пря бѣсу со Варсавою», сюди не ввійшли, а з трактату «Silenus Alcibiadis» надруковано лиш уривок.

⁷ [Сковорода Г. С.] Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Изд. Лысенкова], 1861. – 322 с.

⁸ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – СXXXI, 352 с.

Ще однією помітною спробою академічного видання творів Сковороди було «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича» (Санкт-Петербург, 1912)⁹. До першого тому цього видання ввійшли майже всі основні філософські твори письменника. Бонч-Бруевич супроводив їх невеличким вступом («Заметка от редакции»), короткими текстологічними заввагами («К рукописи “Наркісс”», «К рукописи “Асхань”» тощо), почасти задокументував біблійні цитати. На жаль, другий том цього видання, куди мали ввійти художні твори, переклади й листи, так і не побачив світ.

Видання Багалія та Бонч-Бруевича аж до початку 1960-х років правили за найавторитетніші збірки творів Сковороди. Звісно, вони були неповними й далеко не завжди відповідали вимогам текстології (це дало підставу Бонч-Бруевичу досить різко критикувати видання Багалія¹⁰, а Багалієві – видання Бонч-Бруевича¹¹). У всякому

---

⁹ Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – XV, 544 с. (Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – Вып. пятый).

¹⁰ Бонч-Бруевич В. Д. По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества // [Сковорода Г. С.] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – С. 43–49.

¹¹ Багалей Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем (к 120 годовщине со времени его кончины – 1794–1914 г.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 1–58.

разі, дослідники творчості Сковороди відчували гостру потребу в новій академічній збірці творів нашого філософа. Так, 1933 року Дмитро Чижевський писав: "...Я дозволю собі висловити бажання, щоб у інтересах української науки нарешті видано твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді"¹².

Це бажання на значну міру здійснилося 1961 року, коли в Києві заходами Академії наук України побачила світ двотомова збірка творів Сковороди¹³, до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника («Басня Есопова», кілька листів, переклад трактату Цицерона «De senectute», «Книжечка Плутархова о спокоїствіи души» друкувалися тут уперше). Ініціатором цього видання був поет-академік Павло Тичина, а до редакційної колеги ввійшли академік Олександр Білецький та член-кореспонденти Академії наук України Дмитро Острянин і Павло Попов. Упорядкування томів узяли на себе Ісає Табачников та Іван Іваньо, які розташували твори Сковороди згідно з жанрово-тематичним принципом. Перший том містив філософські трактати й діалоги, а другий – художні твори, епістолярій, життєпис Сковороди пера Ковалинського та dubia.

Трохи перегодом на підставі цього видання співробітники Інституту філософії Академії наук України підготували й видали в 1973 році «Повне зібрання творів»¹⁴ Сковороди у двох томах. До редакційної ради двотомовика, яку очолив член-кореспондент Академії наук України Володимир Шинкарук, увійшли знані фахівці з історії української філософії та літератури Володимир Євдокименко, Леонід Махновець, Іван Іваньо, Валерія Нічик, Ісає

¹² Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 24.

¹³ Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Т. 1–2. – [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.

¹⁴ Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.

Табачников. Твори Сковороди подані тут за хронологічним принципом, який згідно із задумом видавців мав віддзеркалювати перебіг життя та творчості Сковороди. До цього видання вперше були включені діалоги «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)» та «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон», один доти невідомий лист, а діалог «Пря бѣсу со Варсавою» подано не за списком, а за автографом. Крім того, Мирослав Рогович та Марія Кашуба наново відредагували український переклад латинських і грецьких текстів Сковороди, зроблений свого часу Петром Пелехом.

Київські видання 1961-го та 1973 років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, на сьогодні є найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа. Однак і ці видання далеко не бездоганні під багатьма оглядами. Наприклад, Дмитро Чижевський указував на наявні там помилки в грецьких словах¹⁵, Богдан Струмінський – на кілька недоглядів у тексті діалогу «Алфавит»¹⁶, Юрій Шевельов – на те, що в обох київських виданнях відсутні будь-які фахові коментарі щодо біблійних цитат¹⁷, митрополит Ларіон (Іван Огієнко) відзначав свавільне вживання видавцями великої літери¹⁸ тощо. Зрештою,

---

¹⁵ *Tschizewskij D. Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker.* – München, 1974. – S. 228.

¹⁶ *Strumiński B. Textological Notes on Skovoroda's Alphabet // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird.* – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 215–219.

¹⁷ *Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird.* – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 95.

¹⁸ *Ларіон, митр.* Нове академічне видання творів Григорія Сковороди // Віра і культура. – 1962. – Ч. 12. – С. 14.

помічені Чижевським та іншими хиби – то лиш дрібочка порівняно з тим, що є насправді. Принаймні, узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сквородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери “ять”; 5) помилкове зазначення м’якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сквородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Скворода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сквородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п’ятдесяти тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сквородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Скворода подає кожну цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або не-

правильно відтворено рясні графічні виокремлення Сковородою слів та фраз, тобто логічні наголоси¹⁹.

Коли додати до цього ще й ідеологічну ангажованість упрovidної статті, кілька тисяч незадокументованих цитат, явно недостатню ґрунтовність і достеменність коментарів, а також ту прикру обставину, що видання творів Сковороди кінця ХХ – початку ХХІ століть здебільшого взагалі перебувають далеко за межами академічної традиції, то висновок може бути тільки один: твори Сковороди “в повному, автентичному та достойному вигляді” на сьогодні так-таки й не видано, що присутньо гальмує, а почасти просто внеможлиблює і подальший розвиток академічних студій над Сковородою, і адекватне поцінування його творчості, і переклад творів письменника іншими мовами.

Саме з огляду на це ми вирішили підготувати й видати нову повну академічну збірку творів нашого філософа. Ми мали на думці зробити ось що:

1. На підставі автографів та основних (найліпших) списків ретельно підготувати корпус текстів Сковороди згідно з приписами сучасної текстології.

2. Задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо.

3. Зробити поновну редакцію українських перекладів латинських та грецьких текстів Сковороди.

4. Підготувати належні фахові коментарі до сквородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, святоотців-

---

¹⁹ Докладніше див.: *Ушкалов Л. Сковорода forever // Ушкалов Л. Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури.* – Київ, 2007. – С. 488–497.

ської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства.

Слід сказати, що в ході підготовки цього видання зринуло чимало труднощів. По-перше, з огляду на різні причини не всі потрібні нам джерела, розпорошені по архівах та книгозбірнях України, Росії, Румунії, США й Чехії, виявились приступними. По-друге, деякі рукописи Сквороди, на жаль, уже несила вчитати (місцями папір пошкоджений, а чорнило вицвіло, місцями заважають плями, на перегінах аркушів майже нічого не видно навіть у тому разі, якщо збільшувати зображення). По-третє, граматика й правопис Сквороди неабияк варіативні (скажімо, найбільш радикальна зміна правопису сталася в середині 1770-х років, коли філософ відмовився вживати літери “єр” та “єрь”, заступивши їх відповідними діакритичними знаками), а загалом дуже каліграфічний почерк Сквороди не скрізь дає змогу напевне відрізнити велику літеру від малої (надто коли йдеться про літери “б”, “в”, “г”, “д”, “з” та деякі інші в позиціях на початку рядка або після коми чи двокрапки). Варіативність граматики й правопису обумовила й ті мінімальні редакторські зміни, до яких ми змушені були вдатися. Так, згідно з волею самого автора, ми не подаємо прикінцевих “єрів”, у разі доконечної потреби змінюємо розділові знаки (двокрапку на кому тощо), водностаїнюємо написання окремих літер, а також деяких слів, які в автографах та списках мають по дві та більше паралельні форми (наприклад: “а вось – авось”, “вовѣкы – во вѣкы”, “в про(т)чем – впро(т)чем”, “для того – длятого”, “для чего – длячего”, “его же – егоже”, “истина – истинна”, “крючки – крючки”, “к тому – ктому”, “коль краты – колькраты”, “на примѣр – напримѣр”, “не уже ль – не ужель – неужель”, “ни мало – нимало”, “Памво – Памва”, “сега ради – сегоради”, “со всѣм – совсѣм”, “то есть – тоесть”, “французкий – француззкий – француз-

---

ский”, “хляби – хлябы”, “чрез чур – чрез-чур – чрезчур – чрезчурь”, “щаслив – щастлив – счастлив”, “яко же – яко же”). Ми обирали ті форми, які переважають в автографіях. По-четверте, автографи деяких творів Сковороди не збереглися, а їхні списки далеко не завжди бездоганні. Так, діалог «Кольцо» дійшов до нас в одному-єдиному спискові, зробленому якимось малоосвіченим переписувачем, котрий спотворив сквородинську граматику й правопис (скажімо, він узагалі не вживає великої літери та літери “ять”), перекутив біблійні цитати, окремі слова та фрази. З огляду на це ми змушені були вдатися до реконструкції тексту, послідовно здійснивши дві основні операції: а) відтворили біблійні цитати за текстом Єлизаветинської Біблії, звідки їх брав сам Сковорода (враховуючи при цьому особливості сквородинської манери цитування Святого Письма); б) подали ті форми слів (літера “ять”, закінчення родового відмінка іменників тощо), які характерні для автографів Сковороди. Так само й текст діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» реконструюємо на підставі трьох його списків (з урахуванням тих граматичних форм, що характерні для автографів). Поп’яте, звичка Сковороди не подавати вказівок на джерела присутньо ускладнює справу задокументування цитат, алюзій та ремінісценцій.

Структура цього видання така: 1) передмова; 2) повний корпус відомих на сьогодні автентичних творів Сковороди (сюди вперше входить лист Сковороди до Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року; крім того, текст притчі «Убогий Жайворонок» подаємо не за виданням 1861 року, а за першодруком, а тексти листів до Єгора Урюпіна та Петра Пискунівського – за списком Івана Вернета), розташованих згідно з хронологічним та жанровим принципами, з відповідними примітками й коментарями; 3) «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського. Зважаю-

чи на те, що до нашого видання вже існує конкорданція (її можна знайти на сайті Університету Альберти: <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr.skovoroda/NEW/index.php>), покажчиків ми не подаємо.

Безпосередніми виконавцями проекту були Олександра Ушкалова (комп'ютерне складання, підготовка та коректа тексту), професор Олег Марченко (підготовка приміток і коментарів), професор Марія Кашуба та Любов Пащина (нагляд за латинськими й грецькими текстами), а також я (підготовка тексту, передмови, приміток і коментарів, поновна редакція перекладів з латини, загальний нагляд).

Насамкінець хочу скласти щиру подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримував нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачеві Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди [Григорію Вербі], фотографові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергієві Гавришкевичу (Київ), голові Фонду Андрія Первозванного Володимирові Гальперіну (Харків), директорові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академіку Миколі Жулинському (Київ), письменниці й філософові Оксані Забужко (Київ), професорові Університету Альберти Олегові Ільницькому (Едмонтон), архієпископу Харківському і Полтавському Української Автокефальної Православної Церкви Ігорю Ісіченкові, викладачці Російського державного гуманітарного університету Софії Копелян (Москва), директорці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці Наталії Мицай, співробітниці Російського державного гуманітарного університету Анні Нижник (Москва), професору Університету Альберти Наталії Пилип'юк (Едмонтон),

---

директорові Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, академіку Мирославу Поповичу (Київ), старшому науковому співробітнику Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, професору Ярославі Стратій (Київ), заступникові директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, члену-кореспонденту НАН України Миколі Сулимі (Київ), а також моєму синові – письменнику й літературознавцю Олександрю Ушкалову. Особлива подяка – колективу харківського видавництва «Майдан» та його директорів Анатолію Стожуку.

Керівник проекту –
доктор філологічних наук, професор
Леонід УШКАЛОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йоста ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілезія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючкевича впродовж

1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрейську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «*Institutiones oratoriae eloquentiae...*»¹) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae...*»²). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на “італійський манір”), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ’яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: “придворний” наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскресє» та пасхальний канон «Воскресенія день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («*Fabula de Tantalo*») є згадка про італійського композитора Доменіко даль Ольо (*Domenico dell’Oglio*) – автора музики до прологу опери «*La clemenza di Tito*»³, в якій Сковорода виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сквородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчі «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Сковорода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився

¹ «Засади ораторського красномовства...» (лат.).

² «Синтагма всієї аристотелівської філософії...» (лат.).

³ «Титове милосердя» (італ.).

з капели в чині “придворного уставщика”, тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica...»⁴ Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людину, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Скворода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п’яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сквороди Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Скворода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Скворода підготував курс «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной» і розпочав виклади. Однак його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від звичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: “Alia res sceptrum, alia plectrum”⁵, – у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Скворода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс богослів’я (догматика, моральне богослів’я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрейська мова з додатком арабської та

⁴ «Арістотелівська філософія...» (лат.).

⁵ “Одна справа жезл, а інша – кіфара” (лат.).

сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Кониського (курс «Christiana orthodoxa theologia...»⁶). Проте навчання в класі богослів'я Сковорода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Сковорода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украй розбалуваний матір'ю – донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сковороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти – до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевецький. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Сковорода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегадом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боится народ сойти гнить во гроб...» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!...» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!...» («Пѣснь 19-я»), «Бѣдеш, хочешь нас оставить?..» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай...» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна любя, ах, пришла!...» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права...» («Пѣснь 10-я»), – а також «De libertate»⁷, «Fabula» («Как толко солнце к вечеру запало...»),

⁶ «Православне християнське богослів'я...» (лат.).

⁷ «Про свободу» (лат.).

«Fabula de Tantalos», «Quid est virtus?»⁸, «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum»⁹, переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»¹⁰ під назвою «O delicati blanda etc.»¹¹, “священний гімн” цього ж таки автора «In natali Domini»¹² під назвою «In natalem Jesu»¹³ тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське “різнопуття” (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священників, простолюду), що змусив його відщуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантасмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сквородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поезики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»¹⁴, «Басню Есопову», можливо, також «Фабуду» («Старичок нїкій Філарет в пустиннї...»), «In natalem bilogrodensis episcopi»¹⁵ та «Вышних наук саде святый...» («Пїсьнь 27-я»). Після закінчення 1759–1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣт

⁸ «Що так чеснота?» (лат.).

⁹ «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).

¹⁰ «До Петра Герардія» (лат.).

¹¹ «О ніжна, мила...» (лат.).

¹² «На Боже Рїздво» (лат.).

¹³ «На Рїздво Христове» (лат.).

¹⁴ «Мелодія» (лат.).

¹⁵ «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

смысл...» («Пѣснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый...» («Пѣснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены...» («Пѣснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Гайна странна и преславна!..»), 6-у («Вонми, небо и земля...») та 17-у («Видя житія сего я горе...») пісні «Саду...», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сковороди неприхильно. Тож після закінчення 1763–1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сковороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!..» («Пѣснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?..» («Пѣснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана...» («Пѣснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сковороди добігає кінця. Перегодом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито “додаткові класи”, де готували інженерів, топо-

графів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сковороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сковородою курс «Начальная дверь ко христiанскому добронравiю», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Сковорода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогозьк, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових – або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сіннянського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Сковорода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегадом тут-таки він напише діалог «Симфонiа, нареченная Книга Асхань...», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскiя». Наступного року Сковорода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771–1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогозьку та в слободі Таволзькій. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сковороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сiон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски – Сiон)», «Дiалог, или Разглагол о древнем мiрѣ»,